

НАТУРАЛЬНО-АНТРОПОГЕННІ ЛАНДШАФТИ ПОДІЛЬСЬКОГО ПОБУЖЖЯ

Розглянуто місце та значення натурально-антропогенних ландшафтів у структурі сучасних ландшафтів, роль людини у стимулюванні процесів, що призводять до формування та розвитку натурально-антропогенних ландшафтних комплексів. За модельний регіон формування та функціонування натурально-антропогенних ландшафтів узяті Подільське Побужжя. У структурі натурально-антропогенних ландшафтів виділено їх типи, що можуть також об'єднуватися у своєрідні регіональні ансамблі натурально-антропогенних ландшафтів. Детальніше схарактеризовані два типи натурально-антропогенних ландшафтів: ерозійні вибоїни, рівчаки і яри та вторинні або похідні лісові ландшафти, що є одними з найбільш характерних для сучасних ландшафтів Подільського Побужжя.

Ключові слова: ландшафт; натурально-антропогенний ландшафт; антропогенний ландшафт; яри; ліси.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Зараз чітко виділяються два напрями у розвитку ландшафтознавства: знаходження залишків натуральних ландшафтів і їх вивчення як основи наступних, антропогенізованих ландшафтних комплексів і дослідження антропогенних, заново створених ландшафтів. Людина у процесі своєї діяльності часто активізує деякі види природних процесів, що призводить не лише до суттєвого розширення ареалів раніше наявних натуральних ландшафтних комплексів, але й розвитку їх там, де вони до втручання людини були відсутні. У зв'язку з цим можна виокремити серед антропогенних ландшафтів особливу категорію натурально-антропогенних ландшафтних комплексів (*Натурально-антропогенні ландшафти, як і власне антропогенні, – є природними геокомплексами. У зв'язку з цим, уживання терміну "природно-антропогенні" ландшафти є беззмистовним.*) [7]. Вони широко розповсюджені й заслуговують на прискіпливу увагу з боку ландшафтознавців, але цього поки що не спостерігається.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням натурально-антропогенних ландшафтів науковці – природничники не приділяють належної уваги, особливо в Україні. Причини дві: або їх зовсім не виділяють, або досліджують як антропогенні. Поки що є лише дві праці, де розглянуто натурально-антропогенні ландшафти: стаття Ф.М. Мількова [7] і монографія Г.І. Денисика [1]. У першій схарактеризовано окремі типи натурально-антропогенних ландшафтів, у другій – вони розглянуті в окремих класах антропогенних ландшафтів. Недостатня увага науковців до натурально-антропогенних ландшафтів спонукає більш детально дослідити їх, особливо в регіонах, де натурально-антропогенні ландшафти чітко виражені. Таким регіоном є Подільське Побужжя.

Мета: виокремити й схарактеризувати найбільш розповсюджені на Подільському По-

бужжі типи натурально-антропогенних ландшафтів для їх подальшого раціонального використання.

Виклад основного матеріалу. Регіон дослідження – Подільське Побужжя, вибрано не випадково. Аналіз літературно-картографічних джерел і польові дослідження упродовж 2008-2011 років дають можливість зробити висновок, що в межах Подільського Побужжя чітко виражені й активно розвиваються натурально-антропогенні ландшафтні комплекси.

Подільське Побужжя вивчено добре. Дослідження, що тут проводилися, пов'язані з вивченням природи як Поділля, так і України загалом. Значний внесок зробили науковці кафедри географії Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського. На особливу увагу заслуговують книги "Подільське Побужжя" [3] із серії: "Земля Подільська" та монографія "Середнє Побужжя" [10].

Подільське Побужжя можна поділити на три частини: верхнє, середнє та нижнє. Від витoku Південного Бугу до міста Вінниці – *Верхнє Побужжя*. Воно лежить у межах Подільської і частково Придніпровської височин. Південний Буг має тут низькі заболочені береги, ширина його долини від 1 до 1.5 км. Русло річки у верхів'ї губиться в заростях комишів, очерету, ширина його до села Новокосянтинів 10-15 м, глибина 0.2-2.5 м, швидкість течії невелика. Біля села Костянтинів Південний Буг вступає в межі Українського кристалічного масиву і до м. Вінниці ширина річки змінюється від 20 до 120 м, з'являються невеликі пороги. Від м. Вінниці до м. Олександрівки Миколаївської області – *Середнє Побужжя*. Як і Верхнє, воно лежить у межах Подільської і Придніпровської височин. Тут, у місцях виходів кристалічних порід Українського масиву, долина Південного Бугу (ширина 1-2 км) часто звужується до 200-300 м. На окремих ділянках береги річки високі, кам'яністі, круті, а по

руслу розкидані численні пороги. Нижнє Побужжя, яке тягнеться від м. Олександрівка до впадіння в Бузький лиман, лежить у межах Причорноморської низовини. Тут Південний Буг утворює широку долину, добре виділяється розчленована рукавами, протоками та озерами заплава; русло розширяється [3,10].

Верхнє та Середнє Побужжя розташовані в межах лісостепу, Нижнє – в степу. І лісостеп, і степ характеризуються помірною кількістю опадів, значним випаровуванням, що, зокрема, на Нижньому Побужжі перевищує річну суму опадів. Лісистість басейну Південного Бугу складає лише 12 відсотків території, тоді як розораність – 60–65 відсотків. У результаті цього річний стік незначний. Середня річна витрата води в гирлі 108 м³/с, річний стік — 3,39 км³.

Активне і всебічне використання природних ресурсів басейну Південного Бугу буде зростати в майбутньому. Водночас, площа природоохоронних об'єктів тут не перевищує 2,5–2,7 відсотків території.

Схарактеризуємо найбільш розповсюджені на Подільському Побужжі типи натурально-антропогенних ландшафтів.

Ерозійні вибоїни, рівчаки та яри. Мабуть, важко порахувати кількість вибоїн, рівчаків та ярів, що борознять усі природні зони Землі. Інколи ці незначні за розмірами ландшафтні комплекси перетворюють квітучі регіони в ерозійні пустелі, зовсім неподібні на звичні землі ландшафти. У натуральному стані природа такого не допускає, хіба що під час природних катастроф, коли на деякий час активізуються стабілізуючі природу процеси і явища. Поява і розвиток вибоїн, рівчаків та ярів зумовлена діяльністю людей. Людина стимулює їх розвиток, коли порушує цілісність рослинного покриву під час розорювання земель, будівництва доріг, нафто- і газпроводів, ліній електропередач, надмірному випасанні худоби тощо. Загалом надмірна розораність – це екологічна проблема всієї України, але в басейні Південного Бугу виявляється чи не найгостріше. Показник частки ріллі від загальної площі сільгоспугідь у більшості адміністративних районів, що належать до басейну Бугу, складає 56–60%, а в низці районів сягає 70%. Значна частина орних земель розміщена на схилах, де прискорено йдуть процеси руйнування ґрунту, розвивається водна ерозія. Деградація (руйнування) ґрунтів – повсюдне явище на Побужжі. Від процесу водної ерозії у відносно благополучних районах, де рельєф

менш горбистий, страждає кожний третій гектар. Це значний рівень небезпеки. Чим більша крутизна схилу – тим більше родючих часток змивається з полів. Близько половини території басейну має катастрофічний рівень небезпеки деградації ґрунтів – еродовані ґрунти становлять понад 50% від загальної площі ріллі. Річні втрати орного шару в цих районах перевищують 20 тонн на гектарі. Головною особливістю ландшафтних комплексів, що виникли в результаті активізації людиною окремих видів природних процесів, тобто натурально – антропогенних, є те, що вони мають натуральні аналоги. Різницю між ними, крім генези, інколи важко побачити. Однак, натуральних аналогів у антропогенних ярів мало. Їх більше в пустелях, без суцільного розвинутого рослинного покриву, ніж у лісостепу, степу або в пригірських регіонах. Якби під час засух у ґрунтах не утворювалися тріщини, у натуральних різнотравно-лучних степах і лісостепу, навіть пригірських, свіжі яри без "допомоги" людини ніколи б не сформувалися. При особливих гідрогеологічних умовах, але теж із "допомогою" людини, у теперішньому лісополі України яри формуються навіть у лісах[2].

Вторинні, або похідні лісові ландшафти. Вторинні, або похідні лісові ландшафти формуються на місці корінних шляхом захоплення їх площі після вирубок малопродуктивними і малоцінними породами дерев, які активно ростуть на освітлених лісових ділянках. У процесі переходу умовно-натуральних лісових ландшафтів Поділля у похідні, особливе значення має граб. Деревина грабу навіть у другому ярусі густо і часто плодоносить. Крім того, насіння грабу тривалий час зберігається у лісовій підстилці та має значні строки проростання. У результаті невмілого господарювання в натуральних або умовно натуральних дібровах досить швидко відбувається зміна дубу на граб з формуванням чистих грабняків. Звідси поширена назва лісових масивів – "Чорний ліс". У сухих дібровах південних та східних районів Поділля (Середнє Побужжя) захоплення площ грабом проходить повільніше, тому грабняки тут мають домішок клену, липи та ільму. Ці домішки в насадженнях добре відновлюються навіть після їх вирубки, але уже без дубу.

Результати ландшафтознавчих досліджень показують, що відбувається не проста зміна одного деревостану іншим, а повністю змінюється структура і властивості лісового ландшафтного комплексу. При заміні світлої діброви чорноліссям з грабу або ще гірше осики,

освітленість ландшафтного комплексу зменшується на 37-52%, вологість зростає у 1,2-1,7, інколи у 3 рази. Підлісок дібров повністю зникає, так само, як і трав'яний покрив. Лісознавці застерігають лісівників, що у зв'язку з експансією граба звичайного повне вирубування підліску в дібровах, широко застосовуване лісгосподарствами на ділянках відведених під рубки головного використання, недоцільне. Підлісок в дубових лісах виконує дуже важливу біологічну функцію "охоронця" цілісно-

ті фітоценозу[4].

Висновки. Дослідження натурально – антропогенних ландшафтів є не менш актуальним, ніж натуральних і антропогенних. Це зумовлено широким розповсюдженням натурально – антропогенних ландшафтів, різноманіттям їх типів та складністю заходів щодо їх оптимізації. У подальшому необхідно детальніше дослідити всі типи натурально – антропогенних ландшафтів, їх регіональних ансамблів у межах якогось конкретного регіону.

Література:

1. Денисюк Г.І. Антропогенні ландшафти Правобережної України / Г.І. Денисюк. – Вінниця: Арбат, 1998. – 292с.
2. Денисюк Г.І. Лісополе України / Г.І. Денисюк – Вінниця: ПП "Видавництво "Тезис", 2001. – 284с.
3. Денисюк Г.І. Подільське Побужжя: Краєзнавчі нариси / Г.І. Денисюк В.Є. Любченко – Вінниця: ЕкоБізнесЦентр, 1999. – 96с.
4. Денисюк Г.І. Лісові антропогенні ландшафти Поділля / Г.І. Денисюк, В.С.Канський. – Вінниця: ПП"ТД"Едельвейс і К", 2011. – 168с.
5. Маринич О.М. Фізична географія України: Підручник. /О.М. Маринич, П.Г. Шищенко. – Київ: Знання, 2005. – 511с.
6. Мильков Ф.Н. Ландшафтная география и вопросы практики / Ф.Н. Мильков. – Москва: Мысль, 1966. – 256 с.
7. Мильков Ф.Н. Естественно – антропогенные ландшафты как особая категория природных комплексов / Ф.Н. Мильков // Антропогенные ландшафты: структура, методы и прикладные аспекты изучения. – Воронеж : Изд-во ВГУ, 1988. – С. 3-13
8. Позняк С.П. Чинники ґрунтоутворення: Навчальний посібник. /С.П. Позняк , Є.Н. Красеха. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2007. – 400с.
9. Рельєф України. Навчальний посібник / [Б.О. Вахрушев, І.П. Ковальчук, О.О. Комлев, Я.С. Кравчук, Е.Т. Палієнко, Г.І. Рудько, В.В. Стецюк]; За загальною редакцією В.В. Стецюка. – Київ: Видавничий Дім "Слово", 2010. – 688с.
10. Середнє Побужжя / За ред.Г.І. Денисюка. – Вінниця: Гіпаніс, 2002. – 280с

Резюме:

Рябоконт О.В. НАТУРАЛЬНО-АНТРОПОГЕННЫЕ ЛАНДШАФТЫ ПОДОЛЬСКОГО ПОБУЖЬЯ.

Рассмотрено место и значение натурально-антропогенных ландшафтов в структуре современных ландшафтов, роль человека в стимулировании процессов, которые приводят к формированию и развитию натурально-антропогенных ландшафтных комплексов. За модельный регион формирования и функционирования натурально-антропогенных ландшафтов взято Подольское Побужье. В структуре натурально-антропогенных ландшафтов выделены их типы, которые могут также объединяться в своеобразные региональные ансамбли. Детально охарактеризованы два типа натурально-антропогенных ландшафтов: эрозионные рытвины, овраги и вторичные или производные лесные ландшафты, которые есть одними из наиболее характерных для современных ландшафтов Подольского Побужья.

Ключевые слова: ландшафт; натурально-антропогенный ландшафт; антропогенный ландшафт; овраг; лес.

Summary:

Riabokon O.V. NATURAL ANTHROPOGENIC LANDSCAPES OF THE PODOLSK POBUZHE.

In this article the author contemplates a place and significance of natural anthropogenic landscapes in the structure of modern landscapes, a place of a man in the stimulating processes that leads to formation and development of natural anthropogenic landscapes complexes. The Podolsk Pobuzhe is taken as a model region for formation and functioning of natural anthropogenic landscapes. The author singles out types of natural anthropogenic landscapes which can be united into peculiar regional natural anthropogenic landscapes. In the article two types of natural anthropogenic landscapes are described: erosive dints, ditches and ravines and secondary or derivative forest landscape complexes that characterized modern landscape of the Podolsk Pobuzhe.

The study of anthropogenic landscapes-natural scientists - pryrodnychnyky not pay enough attention, especially in Ukraine. Causes of two: either they do not emit, or exploring how man-made. So far, only two works, which are considered natural-anthropogenic landscapes: FM article Milkova and monograph GI Denysyuka. The first characterized some types of natural-anthropogenic landscapes in the other - they are considered in some classes of anthropogenic landscapes. Lack of attention to scientific natural-anthropogenic landscapes makes them more fully explored, especially in areas where natural-anthropogenic landscapes distinct. This region is the Podolsk Pobuzhya.

Key words: landscape, natural anthropogenic landscape, anthropogenic landscape, ravines, forest.

Рецензент: проф. Позняк С.П.

Надійшла 22.04.2012р.